

قرآنی از سده پنجم به خط کوفی ایرانی

(قرآن شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران)

قدیر افروند

قرآنه‌های خط کوفی سده‌های ۴ تا ۶ هجری ایران، به چند دلیل شایان توجه و تأمل اند:
 اول: این قرآنها برخلاف سده‌های قبل که بر پوست آهر کتابت می‌شدند، روی کاغذ نوشته شده‌اند.
 دوم: به قلم بسیار زیبایی متفاوت با خط کوفی سده دوم و سوم هجری کتابت شده‌اند و تذهیب نیز کاربرد گسترده‌تری یافته است.

سوم: در پایان این نوع قرآنها، برای اولین بار، رقم کاتب، مذهب و نیز تاریخ کتابت به چشم می‌خورد.

قلم کتابت این قرآنها، بر اساس ذوق و سلیقه و زیبایی‌شناسی ویژه ایرانی، در اواخر سده سوم و یا اوائل سده چهارم هجری، از خط کوفی اولیه استخراج شده است. ابن ندیم در ذکر شیوه‌های مختلف خط کتابت قرآن از آغاز تا زمان خودش، از دو شیوه ایرانی «الاصفهانی» و «فیرآموز» نام می‌برد.^۱

اینکه خط مورد استفاده در نگارش این قرآنها یکی از دو قلم یاد شده باشد یا نه، چیزی است که تاکنون بر ما پوشیده مانده است، ولی برخی از محققین، تنها به دلیل معاصر بودن قلم کوفی مورد بحث با این دو اسم ایرانی (در ذکر ابن ندیم) به آن عنوان «فیرآموز»^۲ داده‌اند که استدلال قانع‌کننده‌ای به نظر نمی‌رسد.

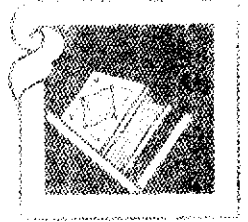
این قلم در سده چهارم هجری در شهرهایی چون طوس، نیشابور، دامغان، ری و اصفهان رواج داشته است. قرآنها، نسخ علمی، کتیبه ابنیه، سکه و ظروف سفالی زیادی به این قلم، در ایران، به یادگار مانده است که این سخن را تأیید کرده و سندیت می‌بخشند، بنابر این بسیار بجا خواهد بود که برای تفکیک و تمییز بین این قلم و خط کوفی اولیه رایج در ممالک اسلامی، عنوان شیوه «کوفی ایرانی» بدان بدهیم.^۳

در میان مجموعه قرآنه‌های موجود در موزه ملی ایران نیز آثاری به این قلم به چشم می‌خورند. از جمله آنها، قرآنی است که چون آگاهی کاملی درباره کاتب، مذهب، نقطه‌گذار و تاریخ کتابت آن به دست می‌دهد، منحصر به فرد است. این قرآن که به شماره ۳۶۱۰ در بخش اسلامی موزه نگهداری می‌شود، دارای ویژگیهایی است که به شرح آن می‌پردازیم:

۱- ابن ندیم، الفهرست، ترجمه رضا تجدد، کتابخانه ابن سینا، بی‌م، ۱۳۴۳ ص ۹.

۲- همایون‌فرخ، رکن‌الدین، خط فارسی مأخوذ از خط فیرآموز ایرانی است، تلاش، ۸، ۳۲-۴۵.

۳- ر. ک: مقاله نگارنده در شماره ۸ مجله وقف؛ میراث جاویدان، قرآنه‌های خط کوفی ایران.

نوع خط : کوفی ایرانی

اندازه : ۲۴ × ۲ / ۳۰ سانتی متر .

۲۹۷ صفحه ، ۲۱ سطر در صفحه ، مسطر ۱۵ × ۲۲

سانتی متر .

این نسخه از آیه ۱۵ (... و اصحاب السفینة و جعلناها آية للعالمین) شروع می شود .

چون بخش قابل توجهی از آغاز این قرآن افتاده ، چگونگی صفحات مذهب و مزین آغازین آن ، بر ما پوشیده است ، ولی تذهیب دو صفحه آخر و تذهیبهای دیگر این قرآن ، کیفیت تذهیب صفحات ابتدای آن را نشان می دهد .

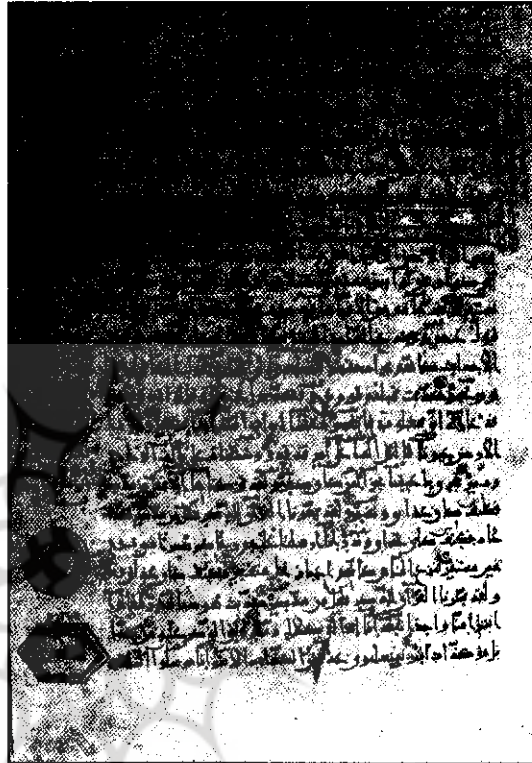
سر سوره های این قرآن به صورت یک قاب مستطیل شکل مذهب با یک تزیین گیاهی (شجره) در یک سوی آن می باشد که عنوان سوره و عدد آیات ، به خط کوفی و قلم زر و تحریر مشکئی ، در آن نوشته شده است . تزیینات تشجیر سرسوره ها ، متنوع است . علائم پایان آیات و تخمیس (هر پنج آیه) مذهب و علامت تعشیر (هرده آیه) به صورت یک شمس مذهب مرصع است که کلمات : «عشر ، عشرون ، ثلاثون و ...» به ترتیب با زرآب و تحریر مشکئی در آن نوشته شده ، شماره هر جزو نیز در داخل مربعهای مذهب قید شده است .

تقسیمات کلی قرآن علاوه بر جزو (۳۰ جزو) ، به شیوه رایج آن زمان به صورت «سبعه» نیز صورت گرفته ، به این ترتیب که کلمات : «السبع الاول ، السبع الثاني و ... السبع السابع» و نیز «نصف السبع و نصف القرآن» در جای خود ، به قلم زر و تحریر مشکئی ، در حاشیه صفحات نوشته شده است .

در حواشی صفحات ، احتمالاً اوقات مناسب قرائت هر بخش از قرآن در نمازهای یومیّه به صورت : «الفجر ، الظهر ، العصر ، المغرب و العتمة (تاریکی)» در کادرهای شش گوش مذهب ، نوشته شده است .

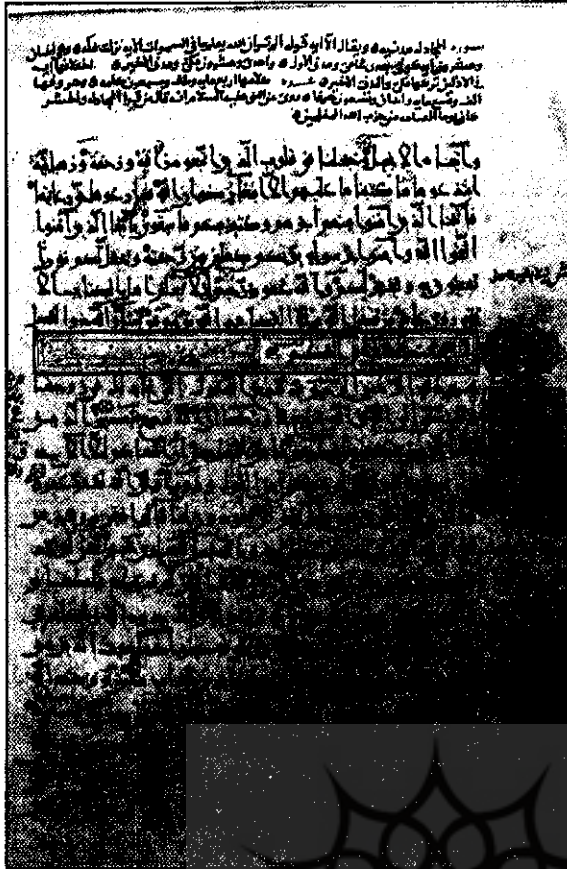
دوایر شمس های مذهب حواشی صفحات ، به صورت ضربی به روی صفحه منتقل شده اند . این امر از اثری که قالب نقش در پشت صفحه ، به جای گذاشته مستفاد می گردد .

در کنار هر یک از سرسوره ها و در حاشیه صفحه به خط نسخ ، مکی یا مدنی بودن سوره ، عدد کلمه و حروف و روایات مربوط به آن سوره به عربی نوشته شده است . و نیز در موارد لازم ، نحوه تلفظ و یا صورتهای مختلف اعراب بعضی از حروف قید شده است .

سوره «القمر» ، عبارت کتیبه سرسوره : «القمر خمسون و خمس آیت» علائم پایان آیات به صورت دوائر مذهب ، علائم تخمیس (بعد از هر پنج آیه) مذهب ، علائم تعشیر (بعد از هر ده آیه) به صورت شمس های مذهب در حاشیه صفحه ، علامت «سجده» در کنار کلمه «فاسجدوا» (از سوره النجم) در داخل یک تزیین متصل به قاب مذهب سرسوره نوشته شده ، وقت مناسب قرائت این بخش از قرآن (العصر) در داخل کادر شش گوش در حاشیه صفحه نوشته شده است .

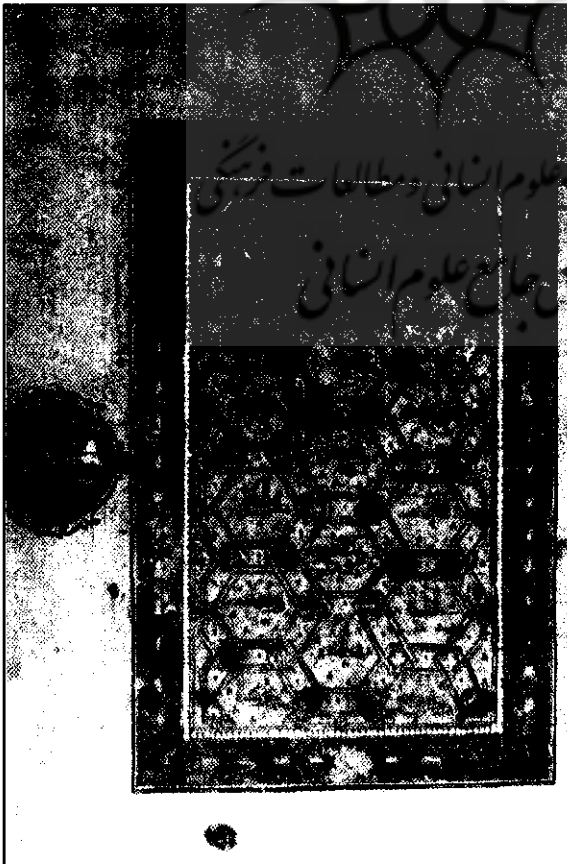
آغاز سوره «المجادله» عبارت کتیبه سرسوره: «المجادله عشرون و اثنان»، اعراب به شیوه ابوالاسود ثعلبی به صورت نقطه های شنگرف (قرمز)، شد و مد یا زنگار و ساکن به رنگ لاجوردی مشخص شده، در داخل مربع مذهب حاشیه سمت راست صفحه شماره جزو «الثامن و العشرون (۲۸)» قید شده است. در داخل چند ضلعی پایین آن نیز کلمه «الفجر» نوشته شده است. مشخصات و توضیحات مربوط به این سوره در حاشیه بالای صفحه به عربی نوشته شده است.

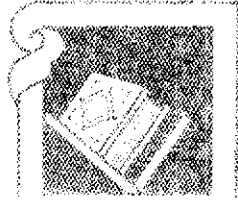

از نظر کیفیت تذهیب و ترصیع کار زیادی روی این قرآن انجام شده که در میان معدود قرآنهای به جا مانده از سده چهارم و نیمه اول سده پنجم هجری قابل توجه است، این قرآن علاوه بر سرسوره ها و تزیینات حواشی پر نقش و نگار، در پایان دارای دو صفحه مذهب و مرصع بسیار زیبا و شکیل است. تزیین هر صفحه شامل یک قاب مستطیل شکل با نقوش حاشیه ای گره چین و نقوش میانی چند ضلعی های زنجیره ای است که هر کدام در یک ضلع با چند ضلعی مجاور تداخل پیدا کرده اند. در ضلع مقابل عطف این مستطیل نیز یک تزیین گیاهی (شجیره) افزوده شده است. در زمینه چند ضلعی ها، نقوش کمرنگی -افزون بر تکرار سه نقطه مشکی به فاصله کمی از یکدیگر- زینت بخش صفحه می باشند. زوایای متداخل چند ضلعی ها با یک گل سه برگ به رنگهای سبز، شنگرف و لاجورد و نیلی تزیین شده اند. در داخل این چند ضلعی ها، عدد سوره، کلمه و حروف قرآن، با تحریر قرمز به این صورت آمده است:

«عدد سور القرآن مائه و اربع عشره (۱۱۴) و عدد آیاته ستة الف و مائتان و خمس و ثلثون (۶۲۳۵) و عدد کلامه سبعة و سبعون الفاً و سبع مائه کلمه و کلمه واحده (۷۷۷۰۱) و عدد حروفه ثلثمائة الف واحدی و عشرون الفاً و ست مائه و سبعون حرفاً (۳۲۱۶۷۰)»

تذهیب صفحه آخر قرآن، کلمات: «... الف و سبع مائه کلمه و کلمه واحده و عدد حروفه ثلثمائة الف واحدی و عشرون الفاً و ست مائه و تسعون حرفاً» در ادامه موارد مکتوب در صفحه مذهب قرینه آن، با زرآب و تحریر شنگرف نوشته شده است. روی ضلع چپ تذهیب، تزیین «شجیره» از عناصر تزیینی سرسوره ها و صفحات مذهب قرآنها، دیده می شود.

رقم و تاریخ کتابت

عبارت رقم کاتب و تاریخ کتابت قرآن در پایان، به این صورت نوشته شده است:

«کاتبه ابو محمد جعفر بن علی بن جعفر الوراق، غفر الله له و لوالديه و لجميع المؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات و لمن قال آمین، فی شهر ربیع الآخر سنة ست عشر و اربع مائه [۴۱۶ هـ. ق.]».

عبارت رقم مذهب نیز از این قرار است:

«اللهم اغفر لابی نصر منصور المذهب و لوالديه و لجميع امة محمد صلی الله علیه و علی آله الطیبین الطاهرین و سلّم کثیرا»

نکته مهم دیگری که در پایان این قرآن قید شده و تا کنون در قرآن دیگری مشاهده نشده، ذکر نام «اعجام گذار» (راسم نقطه های اعراب و علایم شد و مد و سکون) قرآن است که در یک قاب مذهب بین رقم کاتب و مذهب ترسیم شده و کتیبه آن به خط کوفی با زرآب و تحریر

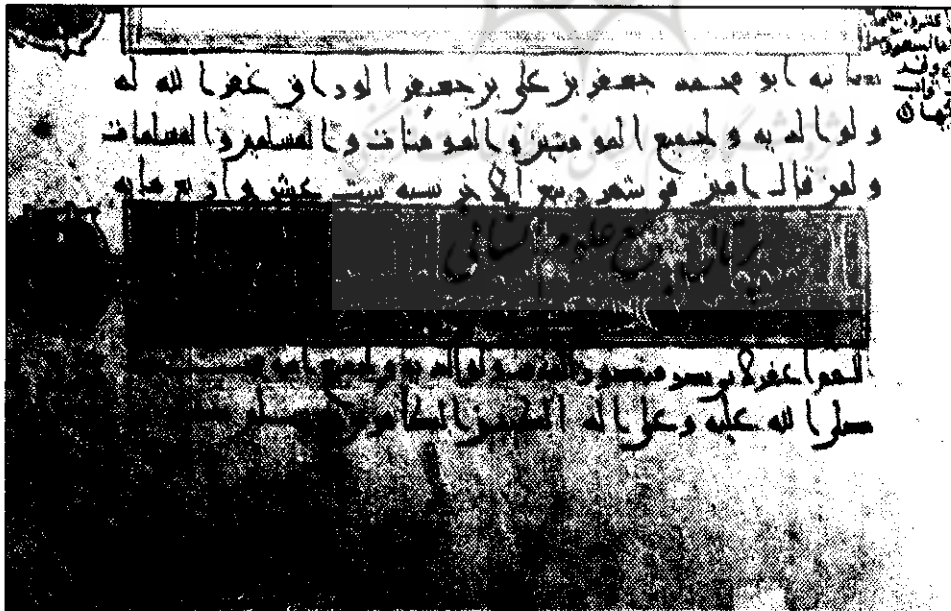
کمرنگ مشکی و سفید آب (که به سختی از زمینه مذهب قابل تشخیص است) نوشته شده و عبارت است از:

«اعجم هذا الجامع محمد بن ابی زکریا؛ فالخُمرة قرائت ابی عمرو و بالخضرة قرائت الکسائی^۴ و الوقوف بلازورد.»

کلمه لازورد (لازورد) در این کتیبه تنها نشانه مشهود ایرانی بودن کاتب این قرآن است.

این آگاهی که تنها به کمک این نسخه بدان نائل آمدیم، مدرک و سند منحصر به فردی است که نشان می دهد اعرابگذاری و اعجام قرآنهاى اولیه، بعضا در تخصص هر کسی، حتی کاتبان قرآن نبوده و تنها به دست متخصصین آن انجام می شده است.

بعدها در گوشه صفحه، همین عبارت به نسخ بازنویسی شده، اما به جای «اعجم»، به اشتباه «اعتبر» آمده است.

کتیبه رقم کاتب و مذهب و تاریخ کتابت قرآن. در قاب مذهب بین این دو کتیبه نام اعرابگذار قرآن «محمد بن ابی زکریا» نوشته شده است.

۴- ابی عمرو و «الکسائی» هر دو از راویان معروف قرآن می باشند.